

Received 31.01.2024	Review	JOTS
Accepted 19.02.2024		8/1
Published 23.02.2024		2024: 213-228

Tsend, Battulga. Mongolyn runi bichgiin dursgalyn shine sudalgaa I-III. Ulaanbaatar: Admon Yayınevi, 2022, ss. I: 216, II: 248, III: 184. ISBN: 978-9919-26-908-1, 978-9919-26-964-7, 978-9919-26-965-4.

Zagarperenlei TMENBAYAR*

National University of Mongolia (Ulaanbaatar/Mongolia)

E-mail: zagaraa0904@gmail.com

Moğolistan Devlet Üniversitesi, Bilimler Dekanlığı, Beşerî Bilimler Fakültesi, Asya Araştırmaları Bölümü, Türkoloji Anabilim Dalı Profesörü Battulga Tsend, Moğolistan'daki Eski Türk Runik yazıtları için çok önemli araştırmaları yapmış bir bilim insanıdır.

Tanıtları yapılacak üç ciltlik kitabında, 2020 yılına değin Moğolistan'da bulunmuş bütün eski Türk yazıtlarını incelemiştir. Birinci ciltte kısa bir teşekkür sunuşu vardır. Bu sunuşta “Her yazıtı kendi gözleriyle görüp elleriyle hissetmeden başkalarının yaptıklarına dayanarak araştırmak, yankıyı gerçek bir ses zannetmek, serabı gerçek bir görüntü diye anlamakla aynıdır. Bunun için yazıt araştırmacılarının bilim çalışmalarının asıl değeri yazıtı kendi gözleriyle görmüş olmasıdır” (2022/I: 9) ifadesi bulunmaktadır. Yani Moğolistan gibi çok geniş bir alana sahip olan bir ülkede Eski Türk yazıtları hakkında araştırma yapmak pek de kolay değildir. Bunun için yazıtları kendi gözleriyle görüp bulunan yazıtların harflerini yerinde doğru zlemek ve metni doğru okumak ve anlamını çıkarmak da önemlidir. Ayrıca üç ciltlik kitabında Moğolistan'da bulunmuş sadece eski Türk kısa yazıtları ele alınmış olduğunu da önceden belirtelim.

* ORCID ID: 0000-0003-4173-8725.

I. Cilt (Tsend 2022/I)

Tsend şöyle başlamaktadır:

“Moğolistan’ın geniş coğrafyasındaki runik yazıtları tek tek kayıt altına alarak kendi gözlerimle görüp dil incelemesini yaptığım toplam 95 farklı yerdeki 170 adet yazıtın 20’den fazlasını yeniden bulup araştırmasını yaptım. Bunun dışında 70’den fazlası bizim ve başka bilim insanlarının son yıllarda bulduğu yazıtlardır. Kalan kısmı ise daha önce bulunmuş olsa da bazı harfleri yanlış belirlenmesinden dolayı okunuşu ve tercümesindeki yanlışlıkları düzelterek 2020 yılına kadar yapmış olduğum çalışmalar bu kitapta yer almaktadır” (2022/I: 9).

Giriş (s. 10-50) kısmında Asya kıtasında ilk hüküm sürmüş Hun devletinden itibaren göçebe halklardan kalan eserleri ve onların bir yazı dili kullandıkları hakkında Çin kaynaklarında geçen eserler ve bu eserler hakkındaki görüşler ele alınmıştır. Hun devletinden itibaren Göktürk devletine kadar göçebe halkların kendi farklı yazı sistemlerini oluşturduğu ve bu yazı diliyle şarkı, şiir gibi eserler verdiği Çin kaynaklarından öğrenilmektedir.

Bundan sonra *Runik Harflerinin Ortaya Çıkışı Hakkında Fikirler* başlığında Moğolistan’da keşfedilen Bilge Kağan, Kül Tigin Yazıtı daha okunmadan önce, bilim insanlarının bu yazı sisteminin nasıl çıktığı hakkındaki görüşlerden söz edilmiştir. Örneğin, D. Otto, T. Bayer, J. H. Klaproth, E. Rommel, V. M. Florinskiy, G. İ. Spasskiy gibi bilim insanlarının görüşlerinden bahsedilmiş, yazıtlar okunduktan sonra yazı sisteminin ilk ortaya çıkışıyla ilgili farklı görüşlere değinilmiştir. Alfabenin ortaya çıkışıyla ilgili fikirler genel olarak; 1. Boy veya kabile birliklerinin damgalarından kaynaklı, 2. Arami veya Soğd kaynaklı, 3. Diğer yazılardan kaynaklı (2022: 16) olarak gösterilmiştir. Bunun dışında “Orta Asya’daki göçebe halklarının eskiden beri devam ettirilen müthiş bir kültürü ise damgadır” (2022/I: 17) diyerek runik yazıtının ortaya çıkışını, damgalara bağlanması gerektiğini ileriye sürerek Spasskiy, Schiefner, Vámbéry, Aristov, Sokolov, Malitskiy, Kiselev ve Mahmutov gibi araştırmacıların görüşlerinden bahsetmiştir. Ayrıca B. Rinçen (1966), H. Perlee (1968), M. Şinehüü (1977) ve Ts. Şagdarsüren (2001) gibi Moğol bilim insanlarının görüşlerinden de söz edilmiştir.

Runik Yazılı Eserler ve Tamgalar (2022/I: 19) başlığında Moğolistan’da bulunan neredeyse her yazıtın yanında yazıtı bırakan kişiye ya da o kişinin boyuna ait olduğu düşünülen damgalar bulunduğunu belirtmiştir. Çünkü “Orta

Asya göçebe halkları için boy veya kabileye ait olan damga çok önemlidir ve onların sembolü olduğu için boylar büyük kurultay yaptıkları yerlerde veya çok sayıda avcılığa çıktıkları dağlarda, yaşadıkları veya kaldıkları yerlerde taşlar, kayalar dışında mezarlar, kurganlar, sunak taşları ve anıt heykelleri üzerinde kendi boy damgalarını yaptırıyorlardı. Ancak şimdiye kadar bulunan birçok damgalarla ilgili yapılmış özgün bir çalışma bulunmamaktadır” (2022/I: 19) diyerek “bunun başlangıcı olarak Dr. Azzaya Badam’ın dizi halinde yayımlanan makaleleri gösterilmiştir. Bunun dışında yazıtların yanında böyle damgaların bulunması, o dönemin yazı özelliğinin bir gelenek hâline gelmiş olduğunu göstermektedir. Yazar, bilim çalışmalarındaki kaynakları dışında kendisinin oluşturduğu araştırma malzemelerine dayanarak Moğolistan coğrafyasından bulunan o döneme ait bütün damgaları 1. Soyluların damgaları 2. Atanmış damgalar 3. Karışık damgalar (2022/I: 20) olarak sınıflandırmış ve bunlarla ilgili açıklamalar yapmıştır.

Bundan sonra kitabın giriş bölümünün en önemli bölümü olan *Moğolistan’da Runik Yazıt Araştırmalarının Özeti* kısmı bulunmaktadır. Yazar, Moğolistan’da bulunmuş olan eski Türk yazıtları üzerine bugüne kadar yapılmış olduğu bilim araştırmalarını toplam üç döneme ayırmıştır.

Orhun, Yenisey Yazıt Eserlerinin Araştırmalarının İlk Dönemi (1889-1910)

Burada 1889 yılında Rus bilim adamı Nikolay Mihayloviç Yadrintsev’in başkanlığında Rus bilim keşif heyeti Moğolistan’a gelip Orhon vadisindeki eşsiz eserleri görüp dünyaya ilk defa tanıtmasından başlayarak eski Türk yazıtlarının dünyaca araştırmaya başlandığı ilk yıllardan bahsetmiştir. Yadrintsev’in ilk keşfinden sonra 1890 yılında Axel Olai Heikel başkanlığında Fin araştırma heyeti, 1891 yılında Wilhelm Radloff başkanlığında Rusya Bilimler Akademisi’nin özel araştırma heyeti Moğolistan’a gelmiş ve önemli çalışmaları yürütmüşlerdir. 1893 yılının 25 Kasım’ında Danimarkalı dil bilimci Vilhelm Thomsen, alfabeyi çözmüş ve duyurusunu bir ay sonra 25 Aralık 1893’te yapmıştır (2022/I: 23).

Moğolistan’da Runik Yazıt Araştırmalarının İkinci Dönemi (1930-1990)

Türkiye’de araştırmaların Hüseyin Namuk Orkun ile başladığını ancak o zaman Rusya’da çok önemli Türkoloji araştırmalarının yapıldığından

bahsetmiştir. Örneğin, S. E. Malov, S. G. Klyaştorıy, İ.V. Stebleva, V.M. Nadelyaev, D.M. Nasilov, E.R. Tenişev, E.V. Sevortyan, G. Aydarov, A.N. Kononov gibi araştırmacıların çalışmalarından söz etmiştir. Bunun dışında Fransa'dan R. Giraud, Türkiye'den T. Tekin, M. Ergin dışında Sir G. Clauson, M. Räsänen ile Çin'den Lin Gan gibi Türkoloji alanında bu dönemde büyük katkılar sağlamış olan bilim insanlarının çalışmaları da anılmıştır. Ayrıca Moğolistan'daki Türkoloji çalışmalarının ilk dönemlerinden de söz etmiştir. Çünkü bu dönemde Moğol bilim insanları tarafından hem Göktürk hem de Uygur devletine ait Tariat, Tes, Har Balgas, Höl Asgat başta olmak üzere birçok yazıtlar keşfedilip bilim dünyasına duyurulmuştur. Meselâ, B. Rinçen, M. şinehüü, B. Bazılhan, H. Perlee ve L. Bold gibi Moğol araştırmacılar da söz edilmiştir. Yazar, M. şinehüü'nün yapmış olduğu çalışmalardan özellikle bahsetmiştir. Çünkü Moğolistan'da Türkolojinin gelişmesinde şinehüü'nün katkıları oldukça fazladır. Bundan başka o dönemde Moğolistan'daki eski Türk yazıtlarıyla ilgili çalışmalarını yayımlayan dünya çapındaki bilimsel dergilerden de bahsettikten sonra, Moğolistan'daki yazıtlarla ilgili dünyada yapılan çalışmaların tümünden söz etmenin çok yer kaplayacağı nedeniyle ancak bir bölümünden bahsedildiğinin altını çizmiştir.

Moğolistan'da Runik Yazıtı Araştırmalarının ağdaş Dönemi (1990'dan Günümüze)

Yazar, 1990 yılından sonra Moğolistan'ın başka ülkelerle ilişkilerinin artmasından dolayı dünyanın birçok yerinden bilim insanlarının Moğolistan'a gelip araştırma yapma imkânı sağlandığını belirtmiştir. Bu yıllardan sonra Moğolistan'da eski Türk yazıtlarının araştırılmasında 1996 yılından itibaren Moğol ve Japon bilim insanları tarafından devam ettirilen “Yazıt” projesinin öneminden söz etmiştir. Ayrıca Türkiye ve Moğol hükümeti arasındaki anlaşma üzerinden TİKA tarafından finanse edilmiş “Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi” (~MOTAP) hakkında da bilgi verilmiştir. Proje kapsamında yapılan çalışmalardan ve kitaplardan söz edilmiştir. Bundan başka Rusya'dan İ.V. Kormuşın, Türkiye'den O. Mert, E. Aydın, H. şirin, Kazakistan'dan N. Bazılhan, S. Karjaubay, Çin'den Geng Shimin, Almanya'dan M. Erdal, Macaristan'dan A. Berta, Finlandiya'dan V. Rybatzki, Güney Kore'den Jon Je Hung, Li Yong-Song gibi bilim insanlarının yaptığı çalışmaları anmıştır. 1990 yılından sonra

Moğolistan'da bu alanda çalışmalarını yapan bilim insanlarının eserlerinden de söz edilmiştir. L. Bold'un 1990 yılında yayımlanan ve 40 yazıtı işlediği çalışmasını da anan yazar, son yıllarda L. Bold'un, Orhun Yazıtları II (2006), III (2010), IV (2011), VI (2019) eserlerinden de söz etmiştir. B. Azzaya, bu dizinin (Orhun Yazıtları) V cildinde Moyunçur Yazıtı'nı 2013 yılında yayımlamıştır. Ayrıca Ts. Battulga, 2005 yılında "Moğolistan'daki Kısa Runik Yazıtlar" adlı eserini yayımlamıştır. 2016 yılında Ts. Battulga, R. Mönhtulga, B. Ariyajav, B. Azzaya, N. Gerelmaa ve F. Albayrak'ın yer aldığı "Moğolistan'da Türk Ayak İzleri" kitabı hakkında bilgi vermiştir. Mönhtulga'nın 2018 yılında yayınladığı eserinde Moğolistan'dan bulunmuş kısa yazıtlarla ilgili önemli makalelerinin olduğunu da belirtmiştir. Son olarak kendisinin 2020 yılında kaleme aldığı "Moğolistan'daki Kısa Runik Yazıtlar"dan da söz etmiştir. Kısaca bu bölümde 1990 yılından bugüne dek hem dünyada hem de Moğolistan'da yapılmış eski Türk yazıtlarla ilgili önemli projelerle araştırmacıların çalışmaları ele alınmıştır.

Orhun, Yenisey, Runik Yazıtı Terimi Hakkında

Bu kısımda Orhun, Yenisey, Runik yazıtlar gibi bu üç terim bilim dünyasında farklı anlamlarda kullanıldığından söz etmiştir. XIX. yüzyılının son yıllarından itibaren Orhun Yazıtları, Yenisey Yazıtları terimleri bilim dünyasında kullanılmaya başlamıştır. O zamanda Yenisey Irmağı civarından bulunan eski Türk yazıtlarına Yenisey Yazıtları, Orhun vadisi civarından bulunan eserlere Orhun Yazıtları denmeye başlamıştır. Daha sonra eski Türk yazıtlarının bulunduğu bölgeler genişledikçe bu terimleri kullanmakta zorluk çekmeye başladığını belirterek "Orhun-Yenisey Yazıtları", "Orhun-Selenge'deki Runik Yazıtlar" gibi terimler de bilim insanları tarafından kullanılmıştır. Yazar; bu gibi farklı görüşlere ve terim kullanımına son vermek üzere, yazıt Kırgızistan'da bulunuyorsa Kırgızistan'daki Runik Yazıtı, Hakasya'da bulunuyorsa Hakasya'daki Runik Yazıtı şeklinde adlandırılması daha uygun olduğu fikrini öne sürmüştür. Bunun için Moğolistan coğrafyasında bulunan eski Türk yazıtlarını "Moğolistan'daki Runik Yazıtlar" şeklinde terim olarak kullanmanın doğru olacağını ifade etmiştir.

Runik Harfli Eserlerinin Dağılımı

Bu bölümde Moğolistan dışında, Rusya Federasyonu'nda yer alan Tuva, Altay ve Hakas Özerk Cumhuriyetleri dışında Kırgızistan, Kazakistan Cumhuriyetleri ile Çin Halk Cumhuriyeti'nde bulunmuş eski Türk yazıtlarını ayrı bir küçük başlıkta alarak hakkında kısa bilgiler vermiştir.

Kırgızistan'daki Runik Yazıtlar: Bu coğrafyadan Talas I-XVII, Koçgor I-XXIV, Isık Göl, Koy Sar, Ak Ölön gibi toplam ondan fazla yerden 51'e kadar eski Türk yazıtları bulunmuş ve araştırılmış olduğunu göstermiştir. Bu yazıtların Türgeşlere ait olduğu düşünülmüş ve bazı yazıtların özelliklerini, N.Useev'in araştırmalarına dayanarak kitapta yer vermiştir.

Tuva Özerk Cumhuriyeti'ndeki Runik Yazıtları: Tuva'da kırktan fazla yerde yazıt bulunduğunu belirterek Hemçig Boom, Bayan Kol, Oorjak, Eerbek, Abakan, Herbis Baari, Kara Bulun gibi yazıtların bulunduğu bazı yerleri ve o yerde bulunduğu yazıt sayısını vermiştir.

Hakas Özerk Cumhuriyeti'ndeki Runik Yazıtları: Yazar, Hakasya'daki yazıtlarla ilgili çalışmaların daha eski zamanlarda başladığını belirterek toplam 14 tane yazıtın adını ve satır sayısını vermiştir.

Altay Özerk Cumhuriyeti'ndeki Runik Yazıtlar: Toplam 25'ten fazla bölgede eski Türk yazıtının bulunduğunu belirterek bunların bazısından söz etmiştir. Özellikle L.N. Tıbikova, İ.A.Nevskaya, M.Erdal'ın çalışmalarının çok önemli olduğunu belirtmiştir.

Kazakistan'daki Runik Yazıtlar: Tangbalı Taş, Koytübek, Akterek, Kemer, Kotın I-II, Kulcabaş I-II, Bayanjürek gibi toplam 7 yerden 9 tane eski Türk yazıtı bulunmuş ve bu yazıtların okunuşunu ve araştırmasını bir makale halinde Napil Bazılhan'ın yayımladığını belirtmiştir.

Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki Runik Yazıtlar: Yazar, bu kısmı Çin'in Merkez Bölgesindeki Runik Yazıtı, Doğu Türkistan'daki Runik Yazıtı, İç Moğolistan'daki Runik Yazıtı olarak üç bölüme ayırarak yazmıştır. İlk olarak merkez bölgeden bulunmuş Karı Çor Tigin yazıtından bahsetmiş ve yazıtın ilk bulunması ve Cengiz Alyılmaz'ın ilk okuyuşu, daha sonra da İç Moğolistan Devlet Üniversitesi'nden B. Mörön ile B. Anhbayar'ın yaptığı okuma ve açıklamalarına yer vermenin yansıra, kendi görüşlerini de aktarmıştır. İkinci

olarak Doğu Türkistan'daki Runik yazıtlardan söz etmiş; bu bölgede bulunan eski Türk yazıtlarını heykel üzerindeki yazıt, mağara duvarındaki yazıt ve kâğıda yazılmış yazıt olarak üç kategoriye ayırmıştır. Ayrıca 2013 yılında bulunmuş bir heykel üzerindeki yazıtın daha önceki çalışmalarından bahsettikten sonra bununla ilgili kendi bilimsel açıklamalarını görüşleriyle temin etmiş olması önem taşımaktadır. Üstelik Turfan, Kumtura başta olmak üzere yerlerden bulunan yazıtlarının araştırmalarını ilgili çalışmalara dayanarak bahsetmiştir. Daha sonra İç Moğolistan'daki eski Türk yazıtı hakkında söz etmektedir. Kitaba göre, 2020 yılına kadar İç Moğolistan'dan sadece bir tane eski Türk yazıtı bulunmuştur. Bu yazıtın ilk araştırması 2012 yılında Bai Yudong ile Bao Vensheng tarafından yapılmış daha sonra 2013 yılında İç Moğolistan Üniversitesi'nden Hasbaatar, Türkiye'den Cengiz Alyılmaz, Japonya'dan Kosetsu Suzuki gibi bilim insanları tarafından araştırmaları yapılmıştır. Yazar 2017 yılında yazıtın bulunduğu yere gidip incelenme yapmış ve kendi görüşlerinden de söz etmiştir.

Moğolistan'da Runik Harfli Eserlerinin Konumları ve Bölge Sınıflandırması

Bu bölümde eski Türk yazıtlarını bulunduğu konuma göre Moğolistan haritası üzerinde gösterdiği gibi çok eski ana yol güzergâhı üzerinde bulunduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle Moğolistan'daki bütün yazıtları “batıya ulaşma güzergâhı üzerindeki yazıtlar” ve “güneye ulaşma güzergâhı üzerindeki yazıtlar” diye ikiye ayırmıştır.

Göktürk ve Uygur devletleri döneminde batı yönüne ulaşmak için iki ana yolun bulunduğundan söz etmiş; yolun birincisinin şimdiki Moğolistan'ın Övörhangay, Bayanhongor, Govi-Altay, Hovd ve Bayan-Ölgiy aymaklarının sınırlarından geçtiğini belirtmiştir. Batıya giden ikinci yol ise daha kuzeyden Arhangay, Hövsgöl, Zavhan ve Uvs aymaklarının sınırlarını geçerek batıya ulaştıklarını ifade etmiştir.

Güney yönüne giden güzergâh üzerindeki yazıtlar da Göktürk ve Uygur devleti döneminde Çin'e ulaşmak için giderken yazılmış yazıtlar olduğu belirtilmiştir. Bu güzergâha Govi-sümber aймаğında bulunan Çoyr Yazıtı, Dorno-govi aймаğından Saruul Had Yazıtı, Ömnö-govi aймаğından Baişintiyn Har Yazıtı gibi güney tarafından bulunmuş yazıtları dahil etmiştir.

Daha sonra ise Moğolistan coğrafyasını batı, kuzey, doğu, güney ve merkez bölgesi olarak ayırmıştır. Bu sınıflandırma, kitabın temelini oluşturmaktadır, denebilir. Çünkü yazar kitabının 1. cildinde Moğolistan'ın batı bölgelerinden bulunmuş eski Türk yazıtlarını, 2. cildinde ise Moğolistan'ın kuzey ve merkez bölgelerinden bulunmuş eski Türk yazıtlarını, 3. cildinde Moğolistan'ın doğu ve güney bölgelerinden bulunmuş eski Türk yazıtlarını el almıştır. Batı bölgesine Bayan-Ölgiy, Govi-Altay, Zavhan, Uvs ve Hovd aymaklarını, merkez bölgesine Arhangay, Bayanhongor, Bulgan, Övörhangay ve Töv aymaklarını, kuzey bölgesine Hövsgöl, Selenge, Darhan-Uul, Orhon aymaklarını, doğu bölgesine Dornod, Sühbaatar ve Hentiy aymaklarını, güney bölgesine ise Gövi-sümbere, Dorno-govi, Dundgovi ve Ömnögovi aymaklarını dahil etmiştir. Moğolistan'ın toplam 21 aymaktan kuzey bölgesinde yer alan Selenge, Darhan-Uul, Orhon aymaklarından eski Türk yazıtının henüz tespit edilmediği ve diğer 18 aymakta ise çok sayıda yazıtın ele geçtiği bilgisi verilmiştir.

Moğolistan'da Runik Harfli Eserlerin Dağılımı

Yazarın 2020 yılına kadar yapmış olduğu çalışmalarına göre Moğolistan'ın 21 aymakının on sekizinde toplam 170 yazıt, 95 anıt alanı kaydedilmiştir. En fazla yazıtın Arhangay, Govi-Altay ve Bayanhongor aymaklarından olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Arhangay aymağından 49 yazıt, 15 anıt alanı, Bayanhongor'da ise 16 yazıt, 14 anıt alanı tespit edilmiştir.

Moğolistan'da Runik Harfli Eserlerinin Sınıflandırması

Bu başlıkta Moğolistan'da bulunan 170 yazıtın türleri şöyle verilmiştir: 1. Anıt Taşı Üzerindeki Yazıt. 2. Dikili Taş Üzerindeki Yazıt. 3. Kaya Üzerindeki Yazıt. 4. Taş Üzerindeki Yazıt. 5. Kaplumbağa Kaidesi Üzerindeki Yazıt. 6. Sunak Taşı Üzerindeki Yazıt. 7. Balbal Taşı Üzerindeki Yazıt. 8. Geyik Taşı Üzerindeki Yazıt. 9. Taş Heykel Üzerindeki Yazıt. 10. Ahşap Eşyalar Üzerindeki Yazıt. 11. Kemik Eşyalar Üzerindeki Yazıt. 12. Keramik Üzerindeki Yazıt. 13. Metal Eşyalar Üzerindeki Yazıt (2022/1: 20). Moğolistan'da bulunmuş yazıtlar için yapılmış en doğru bir sınıflandırma olduğunu vurgulamak gerekir. Yazar ayrıca, bu alt başlıklarda kaç yazıtın bulunduğunu da vermiş; buna göre; 124 ile kaya üzerindeki yazıtların en fazla olduğu, dikili taşlarda 12 yazıt, sunak taşı üzerindeki yazıt 7 vb. olduğu anlaşılmaktadır.

Moğolistan'da Runik Harfli Eserlerinin Yazılım Türü

Yazar, bulunan eski Türk yazıtlarının yazı stiline, ne üzerine nasıl bir yazı tekniği kullanılarak yazıldığını inceleyerek, 1. Yontularak yazılmış yazıt, 2. Oyularak yazılmış yazıt, 3. Çizilerek yazılmış yazıt, 4. Sıyırarak yazılmış yazıt, 5. Mürekkeple yazılmış yazıt, 6. Kabartılarak yazılmış yazıt” (2022/I: 57) olarak ayırmıştır. Buna göre; oyularak yazılmış 64, çizilerek yazılmış 45, mürekkeple yazılmış 34, yontularak yazılmış 19, sıyırarak yazılmış 6 ve kabartılarak yazılmış yazıt ise 2 tanedir. Ayrıca, yontularak yazılmış yazıtta “kağanlar, askeri komutanlar gibi üst düzey yöneticiler için yazdırılmış runik yazıtların yazı stili ve yöntemi dahil edilmektedir” (2022/I: 58) demiştir.

Bundan sonraki iki sayfada Moğolistan'da bulunan bütün eski Türk yazıtlarının konumunu bölgelere göre çeşitli renklerle gösterilmiştir. Turuncu renklerle batı bölgesindeki yazıtlar, kırmızı renkle merkez bölgesindeki yazıtlar, açık mavi renkle kuzey bölgesindeki yazıtlar, yeşil renkle güney bölgesindeki yazıtlar, koyu mavi renkle doğu bölgesindeki yazıtlar, sarı renkle klasik anıt kitabeleri gösterilmiştir (2022/I: 59-60).

Moğolistan'da bulunan bütün yazıtların bu kadar ayrıntılı bir şekilde yayımı yapılmadığı için kitabın değeri yüksektir.

Moğolistan'ın Batı Bölgesindeki Runik Harfli Yazıtlar

1. cildinin bu bölümünde Moğolistan'ın batı bölgesi olarak belirtilen Bayan-Ölgiy, Govi-Altay, Zavhan, Uvs ve Hovd aymaklarından bulunan eski Türk yazıtları incelenmiştir. Yazar, bir yazıtın incelemesini yaparken önce her yazıtın adını belirten başlıktan sonra yazıtın bulunduğu yer, daha önce yapılan araştırmalardan söz ettikten sonra kendi görüşlerini vermiştir. Yazıtın satır uzunluğu, harf genişliği ve yüksekliği cm. olarak belirtilmiştir. Daha sonra kendi okuyuşunu yaparken harfler runik fontlarla yazılmış, altına harf çevrimi, yazı çevrimi, en sonda ise Moğolca tercümesi verilmiştir. Okuma ve anlamlandırmadan sonra yazıtlarda geçen sözcüklerin etimolojisi ve anlam bilimi bakımından değeri vs. 'den ve ayrıca, ilgili yazıtın yanında bulunan damgalardan da söz etmiştir.

Bayan-Ölgiy Aymağı'ndaki Runik Harfli Yazıtlar

Bu aymakta toplam 14 yazıt bulunmuş olup bunlardan 13'ü kaya üzerinde, 2'si dikili taş üzerindedir. Bu yazıtlardan Şanagan Hev (~Açıt Nuur) Yazıtı Bayan-Ölgiy Aymağı'nda bulunan yazıtların arasında yer alıyorsa da asıl bulunduğu yer Uvs aymağı olduğu için araştırmasını Uvs Aymağı'ndaki Runik Harfli Eserleri bölümünde vermiştir. Ayrıca bölümün ilk başladığı sayfada Züün Oroin Övöljöö Yazıtı olması gerekirken yazıt başlığında Züün Oroi Yazıtı olarak düzeltilmiştir. Bundan başka Olon Nuur Yazıtı olarak verilen yazıtın adı Höh Hötöl Yazıtı olarak yazılmıştır. Yazıtların bulunduğu yerin adlarının değiştirilme sebebi ise daha önce yapılmış araştırmalarda yanlış şekilde belirtilip tanınmış ve yazar daha sonra bu yazıtlara ulaşip yerel halklara yazıtın bulunduğu yerin adlarını sorarak doğru bir şekilde düzeltilmiş olmasıdır. Bu bölgede bulunan yazıtlar şunlardır:

Baga Oigur Yazıtı (s. 68-72); Baga Oiguriyn Adag Nuur Yazıtı (s. 73-75); Delüün; Sum'undaki Yazıt (s. 75); Zürh Uul Yazıtı (s. 76-78); Züün Oroi Yazıtı (s. 78-80); Örtöön Bulag Yazıtı (s. 81-83); Teht Yazıtı (s. 84-85); Har Magnai Yazıtı (s. 86-87); Har Magnai Övöljööniy Baruun Enger'deki Yazıt (s. 87-88); Höh Hötöl (~Olon Nuur) Yazıtı (s. 89-91); Şiveet Hairhan Yazıtı (I-III) (s. 91-98); Ereen Harganat Yazıtı (s. 99-101); Şanagan Hev (~Açıt Nuur) Yazıtı

Govi-Altay Aymağı'ndaki Runik Harfli Eserleri

Bu bölgede bulunan eski Türk yazıtları daha çok batı yönüne gidiş yolu üzerinde bulunduğu için o dönemin devlet işleri ya da diğer işler sebebiyle yolculuk ederken yol sırasında yazılmış niteliğini taşıdığını belirtmektedir. Bunun için çur, tudun, urungu gibi unvanlar daha fazla kullanılmıştır. Bu yolun Orhun'daki başkentten Beş Balık'a giden yol olduğu da belirtilmiştir. Bu bölgede 2020 yılına göre şu yazıtlar keşfedilmiştir:

Altan Had Yazıtı (I-III) (s. 104-106); Biger Yazıtı (I-VII) (s. 107-114); Bugat Yazıtı (s. 115-116); Davirtiyn Buuts Yazıtı (I-II) (s. 117-122); Höşööt Tolgoi Yazıtı (s. 122-125); Hulsana Am Yazıtı (s. 126-129); Şaahar Yazıtı (I-III) (s. 129-133)

Zavhan Aymağı'ndaki Runik Harfli Yazıtlar

Göktürk ve Uygur dönemine ilişkin tarihî ve arkeolojik bulgular bakımından çok zengin bir bölgedir. Ama sadece iki yazıt bulunmaktadır.

Züriyn Ovoo Yazıtı (s. 136-139); Tsetsüüh Yazıtı (s. 140-142)

Uvs Aymağı'ndaki Runik Harfli Eserleri

Bu bölgede ele geçen yazıt sayısı 4 olup ayrıca bir tane de eski Uygur yazısıyla yazılmış yazıt da tespit edilmiştir.

Doloogoidoi Runik Yazılı Dikili Taşı (s. 152-156); Doloogoidoi Uygur Yazılı Dikili Taşı (s. 146-152); I. Şanagan Hev Runik Yazılı Dikili Taşı (s. 160-164); II. Sanagan Hev Runik Yazılı Dikili Taşı (s. 164-167); Tömör Tsorgo Övöljöo Yazıtı (s. 157-159); Hovd Aymağı'ndaki Runik Harfli Yazıtlar

Bu bölgede toplam 6 yazıt bulunmuştur. Bulunan yazıtlarından bir tanesi ahşap eşya (müzik aleti) üzerinde, üç tanesi kaya üzerinde ve 2 tanesi sunak taşının üzerindedir.

Biireg Yazıtı (s. 170-173); Darvi Yazıtı (I-III) (s. 173-186); Övör Dörölj Yazıtı (s. 187-190); Tariatiyn Övöljöo Yazıtı (s. 191-193); Müzik Aleti Üzerindeki Yazıt (s. 193-207); Yamaan Usniy Hanan Had Yazıtı (I-VI) (s. 208-215)

II. Cilt (Tsend 2022/II)

Kitabın ikinci cildinde, Moğolistan'ın merkez ve kuzey bölgesindeki eski Türk yazıtları yer almaktadır. Merkez bölgesinde Arhangay, Bayanhongor, Bulgan, Övörhangay ve Töv aymakları dahil edilmiş ise kuzey bölgesinde yer alan aymaklarından sadece Hövsgöl aymağından eski Türk yazıtı bulunmuştur. Bu cildin araştırma yönetimi de birinci ciltteki ile aynıdır. Ayrıca Moğolistan'ın merkez bölgesi ise Bilge Kağan, Kül Tigin, Tonyukuk ve Küli Çur gibi klasik yazıtların bulunduğu bir bölge olmasına rağmen yazar bu üç ciltte bu klasik eserlerin yayımını vermemiştir. Klasik anıtların yayım çalışmasını ise ayrı bir kitap olarak yayımlayacağı bilgisini de paylaşmakta yarar bulunmaktadır.

Moğolistan haritası üzerinde, bulunan bütün yazıtların konumu renklerle işaretlenerek belirlenmiştir. “Moğolistan'ın Merkez Bölgesindeki Runik Harfli Yazıtlar” bölümünde merkez ve kuzey bölgesinde bulunan eski Türk yazıtlarının konumu noktayla belirtilmiş haritada gösterilmiş; kırmızı noktalar merkez bölgesindeki yazıtları, mavi noktalar kuzey bölgesindeki yazıtları göstermede kullanılmıştır. Merkez bölgesine Arhangay, Bayanhongor, Bulgan, Övörhangay ve Töv aymakları dahil edilmiştir.

Arhangay Aymağı'ndaki Runik Harfli Yazıtlar

Hangay dağlarının merkezinde yer alan Arhangay aymağından Göktürk ve Uygur dönemine ait birçok arkeoloji eser ortaya çıktığı belirtilerek bu aymakta toplam 68 yazıtın keşfedildiği bilgisini vermiştir. Ayrıca bu yazıtlar sadece eski Türk alfabesiyle değil Soğd, Brahmi ve Uygur alfabeleriyle de yazılmıştır. Bu sayıya diğer alfabeli yazıtların da dahil edildiğini belirtmek gerekir. Bölümün başladığı sayfada bu aymakta bulunan bütün yazıtların adlarını listelerken Altın Hün Yazıtı da bulunmaktadır. Ama bu yazıt Arhangay'da değil Bulgan'dan bulunduğu için araştırması bu bölümde bulunmamaktadır. Bu bölgede bulunan yazıtlar şunlardır:

Ajirag, Tuulant Yazıtı (s. 14-15); Baga Hayrhan Yazıtı (s. 16-19); Balbal Taşı Üzerindeki Yazıt (s. 20-25); İh Hanui Nuur Yazıtı (s. 25-27); Kaplumbağa Kaidesi Üzerindeki Yazıt (s. 28-37); Yay Kemiği Üzerindeki Yazıt (s. 38-39); Tayhir Çuluu (Hoyd Tamir) Yazıtı (s. 39-48); Tuğla Üzerindeki Yazıt (s. 49-50); Har Balgas Anıt Yazıtı (s. 50-86); Hircisiyn Hooloi'nden Çatı Kiremit Üzerindeki Yazıt (s. 87-89); Kemik Köstek Çubuğu Üzerindeki Yazıt (s. 89-91)

Bayanhongor Aymağı'ndaki Runik Harfli Yazıtlar

Bu aymakta toplam 16 runik yazıt bulunmuştur. Bulunan yazıtlar aşağıda verilmiştir:

Asgat Yazıtı (s. 94-95); Bömbögör Yazıtı (s. 96-103); Gurvan Mandal Yazıtı (s. 104-113); Dalt Yazıtı (s. 114-115); Zaaniy Angal Yazıtı (s. 116-117); Zamiyn Buuts (~Ulaan Tsohiot) Yazıtı (s. 117-119); Olon Nuur Yazıtı (s. 199-121); Soyo Hüren Yazıtı (s. 122-123); Havtsgaytiyn Havtsal Yazıtı (s. 124-125); Hanangiyn Buuts Yazıtı (s. 126); Hircisiyn Ovoo Yazıtı (s. 126-138); Tsohiot Yazıtı (s. 139-141)

Bulgan Aymağı'ndaki Runik Harfli Yazıtlar

Yazar, bu aymakta toplam 5 tane yazıt bulunduğunu ve sayının az olduğunu belirtmiştir. Bulunan yazıtlardan metal eşya üzerine yazılmış 1, kaya üzerine yazılmış 3, sunak taşı üzerine yazılmış yazıtın 1 tane olduğu belirtilmiştir. Bu yazıtların ikisinin Göktürk diğer üçünün ise Uygur döneminde yazıldığından da bahsetmiştir. Yazıtlar şunlardır:

Altan Hün Yazıtı (s. 144-147); Ar Hanan Yazıtı (s. 148-155); Gurvaljin Uul Yazıtı (s. 156-158); İh Asgat (Höl Asgat) Yazıtı (s. 158-173); Hangidayn Had Yazıtı (s. 174-181); Övörhangay Aymağı'ndaki Runik Harfli Yazıtlar

Göktürk ve Uygur dönemine ait anıt alanları, mezarlıklar, heykel taşları bakımından zengin bir bölge olsa da yazıt açısından az olduğu belirtilmiş ve 2020 yılına kadar anıt yazıtı 1, kaya üzerinde ise 4 yazıtın bulunduğu bilgisi verilmiştir. Yazar, bu bölgede bulunmuş Ongi Yazıtı dışında, 4 kısa yazıtın incelemesine yer vermiştir.

Övörhangay Yazıtı (s. 184-186); Tavitiyn Övöljöö Yazıtı (s. 186-189); Tegşiyın Ulaan (~Tevş) Yazıtı (s. 190-192); Hutag Uul Yazıtı I-IV (s. 193-197)

Töv Aymağı'ndaki Runik Harfli Yazıtlar

Tula nehrinin kıyılarıncı Göktürk ve Uygur döneminin soylularının mezarları, hatıra anıtları, şehir kalıntıları gibi birçok arkeolojik alanlar tespit edilmiştir. Bu bölgede bulunan yazıt sayısı 9 olup bunlardan; anıt taşı üzerinde 3, dikili taş üzerinde 1, kaya üzerinde 1, keramik eşya üzerinde 2, metal eşya üzerindeki yazıt ise 2'dir. Yazar, bu bölgede bulunan klasik yazıtlardan Küli Çur ile Tonyukuk Anıt Yazıtlarını ele almamıştır. Bulunan kısa yazıtlar şunlardır;

Kulplu Gümüş Kâse Üzerindeki Yazıt (s. 200); Kulplu Gümüş Tas Üzerindeki Yazıt (s. 201-205); Nalaih'daki Toprak Vazo Üzerindeki Yazıt (s. 206-208); Süüj Yazıtı (s. 209-216); Tonyukuk Sunak Alanının Keramik Üzerindeki Yazıt (216-218); Ulaan Çuluut Yazıtı I-IV (s. 219-225)

Moğolistan'ın Kuzey Bölgesindeki Runik Harfli Yazıtlar

Daha önce belirttiğimiz gibi Moğolistan'ın kuzey bölgesine Hövsgöl'de yer alan büyük ormanlık yeri dışında Selenge nehrinin kıyılarında yer alan Hövsgöl, Orhon, Darhan-Uul ile Selenge aymaklarını dahil etmiştir. Bu aymaklardan sadece Hövsgöl aymağından eski Türk yazıtı bulunduğundan söz etmiştik.

Bunun ardından daha önce yapıldığı gibi “Kuzey bölgesindeki Runik Harfli Eserlerinin Dağılımı” başlık altında Moğolistan haritası üzerinde kuzey bölgesinden bulunan yazıtlarının konumu mavi noktalarla gösterilmiştir.

Hövsgöl Aymağı'ndaki Runik Harfli Yazıtlar

Bu bölgede ise toplam 4 yazıt bulunmuştur. Bunlardan anıt taşı üzerinde 1, geyik taşı üzerinde 1, kaya üzerinde ise 2 yazıttan söz edilebilir. Kitapta, Tes Yazıtı klasik yazıt kategorisine dahil edildiği için ele alınmamıştır. Kalan üç tane yazıt şu şekildedir;

İvdein Gol Yazıtı (s. 232-233); Oruk Had Yazıtı (s. 233-243); Tsahir Yazıtı I-II (s. 244-248)

III. Cilt (Tsend 2022/III)

Kitabın üçüncü cildinde Moğolistan'ın doğu ve güney bölgesinde bulunan eski Türk yazıtları kaleme alınmıştır. Kısa bilgilerden sonra Moğolistan'da bulunan bütün eski Türk yazıtlarının konumu renkli noktalarla gösterilmiştir. Ardından doğu bölgesinde bulunan yazıtların araştırmalarından söz edilmiştir.

Moğolistan'ın Doğu Bölgesindeki Runik Harfli Yazıtlar

Bölüm başında Hentiy sıradağları, Herlen nehri, Menen düzlüğü, Halha nehri, Buir gölü gibi önemli yaşam alanlarını barındıran Hentiy, Sühbaatar ile Dornod aymaklarını doğu bölgesi olarak ayrıldığı bilgisi bulunur. Ardından, “Doğu bölgesindeki Runik Harfli Eserlerin Dağılımı” şeklinde daha öncekilerde olduğu gibi doğu bölgesinde bulunan eski Türk yazıtlarının konumu, harita üzerinde açık mavi noktalarla gösterilmiştir.

Dornod Aймаğı'ndaki Runik Harfli Yazıtlar

Moğolistan'ın en doğu sınırı olan bu bölgeden sadece sikke üzerine yazılmış tek bir yazıt bulunmuştur. Yazıt bu aймаğın tam olarak neresinde bulunduğu bilinmediğinden söz edilerek bu bölgede yazıtların az bulunmasının nedeni, düzlük yerlerin çok olması ve dolayısıyla yazılabilecek kayaların az olmasına bağlanmıştır: Sikke Üzerindeki Yazıt (s. 12-15)

Sühbaatar Aймаğı'ndaki Runik Harfli Yazıtlar

Bu aymaktan da eski Türk alfabesiyle yazılmış tek eser ele geçmiştir. Ama bulunan bu eser 14 dikili taştan oluşan bir anıt kompleksidir. Ayrıca bu 14 dikili taşın üzerinde damgalar bulunmaktadır. Bu bakımından sadece Moğolistan'da değil Orta Asya'da çok az sayıda anıt kompleksi olduğunu da belirtmiştir. Anıt kompleksinin kazı çalışması yapıldıktan sonra dikili taşlar, yerine tekrar gömülmüştür. Yazar, bu anıtlarla ilgili araştırmasında yalnızca kazı raporunun bulunduğu bilgisini de eklemiştir: Dongoin Şiree Anıt Kompleksinin Anıt Taşlarının Yazıtı (s. 18-25)

Hentiy Aymağı'ndaki Runik Harfli Yazıtlar

Göktürk ve Uygur dönemine ait sadece 3 yazıt bulunmuştur. Yazıtlardan ikisinin kaya, birinin ise anıt taşı üzerinde olduğu belirtilmiştir:

Raşaan Had Yazıtı (s. 28-29); Tsenhermandal Yazıtı (s. 30-34); Taliyn Höşöö Yazıtı (s. 34-35)

Moğolistan'ın Güney Bölgesindeki Runik Harfli Yazıtlar

Üçüncü cildin son bölümünde Moğolistan'ın güney bölgesindeki yazıtlar ele alınmıştır. Bölümün başladığı sayfada Moğolistan'ın güney bölgesi geniş Gobi Çölü, bozkırlar ve kayalık yerlerden oluştuğunu yazmıştır. Güney bölgesine Ömnö-govi, Dorno-govi, Dundgovi ve Govi-Sümer aymaklarını dahil etmiştir. Bu bölgeden ele geçen yazıtlar da yine harita üzerinde yeşil noktalarla gösterilmiştir.

Govi-sümer Aymağı'ndaki Runik Harfli Yazıtlar

Bu aymakta bir tane heykel taşı üzerine yazılmış eski Türk yazıtı bulunmuştur. Ayrıca son yıllarda yapılan arkeoloji çalışmaları neticesinde Göktürk ve Uygur dönemine ait anıt kompleksleri dışında heykel taşları bulunduğu belirtilerek başka yazıtların bulunabileceği vurgulanmıştır: Çoir Heykel Taşı Üzerindeki Yazıt (s. 42-57)

Dorno-govi Aymağı'ndaki Runik Harfli Yazıtlar

Şimdilik buradan da 1 tane yazıt bulunmuştur. Yazıtın bulunduğu coğrafya tabiat bakımından Moğol yabani koyunun yaşadığı kuzey doğu bölgesi olduğu için Moğol hükümeti 1996 yılında burayı koruma altına almıştır: İh Nart Yazıtı (s. 60-65)

Dorno-govi Aymağı'ndaki Runik Harfli Yazıtlar

Bu aymakta toplam 11 yazıt bulunmuştur. Bunlardan kaya üzerinde 9, dikili taş üzerinde 1, metal eşya üzerinde ise 1 tanedir. Bölgedeki yazıtların çoğunun kaya üzerine yazıldığı ve yazı stili bakımından dikkat çekici olduğu belirtilmiştir. Üstelik bölümün başladığı sayfada Elst Hötöl Yazıtı olarak

yazılırken daha sonra yazıt başlığında ise Derst Hötöl Yazıtı olarak adı değiştirilmiştir.

Del Uul Yazıtı I-V (s. 68-80); Jiremtei Yazıtı I-II (s. 82-84); İh Biçigt Yazıtı (s. 85-87); Tamga (damga) Üzerindeki Yazıt (s. 88-90); Hanangiyn Buuts Yazıtı (s. 90-93); Elst (~Derst) Hötöl Yazıtı (s. 81-82);

Ömnö-govi Aymağı'ndaki Runik Harfli Yazıtlar

Eskiden beri bu coğrafyadan güney yönüne yani Çin'e gitme anayolu geçtiği için az çok eski Türk yazıtı bulunmaktadır. Kaya üzerinde 5, dikili taşta 1 olmak üzere toplam 6 yazıt bulunmuştur.

Baişintiyn Har Yazıtı (s. 96-99); Dalan Uul Yazıtı (s. 100-101); İh Ölziit Uul Yazıtı (s. 102-105); Sevrei Yazıtı (s. 106-110); Urtiyn Gol Yazıtı (s. 111-114); Hotgor Zaraa Tolgoi Yazıtı (s. 115-119)

Kitabın 120-122 sayfaları arasında “Sözlükte kullanılan yazıt adlarının kısaltması” kısmı yer almaktadır. Burada yazar 3 cilt kitabında adı geçen bütün yazıt adlarının sözlükte kullanılan kısaltmasını vermiştir. Sözlükte bazı istisnalardan söz edilmiştir. Örneğin, sözcüklerin anlamını daha çok yazıtta geçen anlamlarına göre dizildiği; ayrıca birden fazla şekilde okunabilecek sözcüklerin varyantları parantez içinde gösterildiği belirtilmiştir. Sözlükte hem kelimeler hem de özel isim ve unvanlar da dahil edilmiştir. Ayrıca kelimelerin hangi yazıtta geçtiğini göstermiştir. Sonuç olarak sözlüğün kelime hazinesi sadece Moğolistan coğrafyasından 2020 yılına kadar bulunmuş 170 yazıttaki sözcüklerden oluşmaktadır (2022/III: 124-146). Kitabın üçüncü cildinin sonunda bir bibliyografya bulunmaktadır. Bibliyografyada kaynaklar verilirken önce Kiril alfabesiyle daha sonra Latin alfabesiyle son olarak diğer alfabelerle yazılmış yayınlar verilmiştir.

Eski Türk Runologların istifadesine sunulan üç ciltlik eserin literatüre katkı sağlayacağı muhakkaktır. Çalışmasından dolayı yazarı tebrik ederiz.